

4. Головин Б.Н. Основы культуры речи : учебник для вузов / Б.Н. Головин. – М. : Высшая школа, 1988. – 320 с.

5. Гороховська Т.В. Формування мовленнєвої культури майбутніх працівників ОВС / Т.В. Гороховська // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 8. – С. 454–459.

6. Івченко М.П. Культура української мови / М.П. Івченко. – К. : Рад. школа, 1963. – 49 с.

7. Капітанець С.В. Педагогічні умови формування стилю професійного спілкування у майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02. / С.В. Капітанець ; Національна академія прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2001. – 18 с.

8. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособ. для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / [Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева и др. ; под ред. Е.С. Полат]. – М. : Академия, 2003. – 272 с.

9. Окуневич Т.Г. Культура мовлення майбутнього вчителя-словесника в умовах українсько-російської двомовності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Т.Г. Окуневич. – Херсон, 2003. – 21 с.

ДОВЖЕНКО Т.О.

ВПЛИВ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ДИТИНУ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Родина є традиційно головним інститутом виховання. Важливість родини як інституту виховання зумовлена тим, що в ній дитина перебуває протягом значної частини свого життя, і за тривалістю свого впливу на особистість жоден з інститутів виховання не може зрівнятися з родиною. У ній закладаються основи особистості, сімейних традицій. Родина може виступати як позитивний, так і негативний чинник виховання. Позитивний вплив на особистість дитини полягає у винятковості ставлення матері, батька, бабусі, дідуся до дитини. І разом з тим жоден інший соціальний інститут не може потенційно завдати стільки шкоди у вихованні дітей, як родина.

Уявлення про пріоритет родини у вихованні дитини, безцінне значення спільності найважливіших дитячих і батьківських вражень є традиційним для України. З погляду сучасної педагогіки, досвід життя дитини в родині є формувальним для майбутнього сімейного життя, у яке переноситься модель батьківської родини, її цінності й особливості спілкування з дітьми. Батьки становлять перше суспільне середовище дитини. Особистості батьків відіграють значну роль у житті кожної людини. Специфіка почуттів визначається головним чином тим, що турбота батьків необхідна для підтримки самого життя дитини. Любов кожної дитини до своїх батьків безмежна, безумовна. Причो-

му якщо в перші роки життя любов до батьків забезпечує власне життя й безпеку, то в міру дорослішання батьківська любов усе більше виконує функцію підтримки й безпеки внутрішнього, емоційного й психологічного світу людини. Батьківська любов – джерело і гарантія благополуччя людини, підтримки духовного і тілесного здоров'я.

Питання розвитку людини в підлітковому віці досліджував психолог П.М. Якобсон. Проблеми формування виховного середовища розробляли О.М. Авдейонок, Ф.Б. Березін, Н.І. Коритченкова, А.В. Губа, О.В. Лібін, О.П. Макушина, М. Раттер, О.Т. Соколова, М.І. Христофорова, Л.Д. Шнейдер, Е.Г. Ейдемільер, В. Юстіцкіс, К. Купер (С. Cooper), С. Макгуїр (S. McGuire), А. Пайк (A. Pike), Д. Рейс (D. Reiss), Е.М. Хетерінгтон (E.M. Hetherington) та ін. Однак, як переконує життєвий досвід, результати соціологічних дослідження, проблема організації виховного процесу дитини в підлітковому віці стоїть надзвичайного гостро, що й зумовило написання цієї статті.

Мета статті – розкрити роль батьків у формуванні першого соціального середовища дитини, проаналізувати зміст стосунків батьків і дитини крізь призму дитячої емансипації в підлітковому віці.

У цей період завершується дитинство, починається перехід до дорослості. Відбувається якісна перебудова особистості, стикаються стосунки з дорослими, підліток засвоює нові суспільні норми поведінки. Для перехідного віку характерна невідповідність між новими потребами “напівдитини, напівдорослої людини” і застарілим ставленням до неї оточуючих. У цей час виникає криза, що виявляється в різному протиставленні себе дорослим, внутрішній дисгармонії, потягу до самостійності.

У підлітковому віці провідною потребою стає вибіркове спілкування з однолітками, які мають певні якості особистості. Спілкування знову, як і в немовляти, стає провідною діяльністю, замінюючи в цьому плані навчальну діяльність. Основним чинником ставлення особистості є спілкування. Тому дорослі мають приділяти спілкуванню з підлітками велику увагу.

Центральним психічним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості. В підлітковому віці підліток протиставляє себе дорослим, виявляючи при цьому “максималізм самостійності”. Це суб’єктивно приводить його до відмежування від навколишнього світу, усвідомлення себе, відкриття власного “Я” і як наслідок до зацікавленості власним внутрішнім життям та внутрішнім світом інших людей.

Інтенсивно формується власна особистість. Підліток стає суб’єктом саморозвитку, здійснює цілеспрямований процес самовдосконалення на основі обраного ідеалу, який може бути завищеним і нереалістичним, але він надає саморозвитку, самоорганізації особистості значного поштовху в “саморусі”. Зміни в особистості підлітка є помітними і значущими, це свідчить про друге

народження особистості. У перехідний вік відбувається перетворення особистості підлітка на зрілу особистість.

Підлітковий вік, або середній шкільний вік привертає до себе увагу своїми анатомо-фізіологічними змінами в організмі дитини, особливо пов'язаними зі статевим дозріванням [1, с. 125]. Ці зміни впливають значною мірою на пізнавальну діяльність та поведінку, на стосунки в колективі. У підлітків підвищується рівень пізнавальної активності і розумового розвитку, зростає допитливість, виникає прагнення пізнати невідоме, зазирнути в майбутнє. Учні середнього шкільного віку виявляють прагнення до самостійності. Але це прагнення за умови неправильного виховання може виявитись у викривлених формах – негативному ставленні до доручень, порад учителів і батьків, невмотивованих вчинках. Це трапляється, коли підліток не залучається до життя колективу, не виконує суспільно корисної праці, доручень, не бачить і не переживає результатів своєї діяльності, а вчителі і батьки не заохочують до цього, не враховують вікових особливостей його розвитку.

Прагнення стати дорослим вимагає і породжує зміну всієї системи стосунків підлітка з дорослими, а також ставлення до самого себе. Підлітка приваблює все нове, але його інтереси різноманітні і водночас вибіркові. Інтерес до нового збуджує потяг у підлітків до фантастики і пригод. У підлітковому віці встановлюються ідеали в особистості, для молодих підлітків – це конкретні люди, а в старших – це узагальнені образи людей, якості яких імпонують підліткам. Ідеал стає взірцем для наслідування правил поведінки, згідно з якими підліток прагне діяти. Цей вік характеризується бурхливим періодом емоцій, різними змінами настрою, вони є результатом складних стосунків підлітка з дорослими і ровесниками.

Для підліткового віку характерним є пріоритет дитячої спільноти над дорослою. Спілкування з однолітками є провідним видом діяльності в цьому віці. У процесі спілкування засвоюються норми моралі, соціальної поведінки, в ній створюються стосунки рівності всіх і поваги один до одного. Підлітки хочуть спілкуватися як дорослі, потребують з боку останніх якомога більше уваги і відверто висловлюють своє незадоволення, коли дорослі їх не розуміють, обмежують їх у висловлюванні своїх думок.

Переорієнтація спілкування з дорослими на спілкування з ровесниками здійснюється тому, що це: важливий канал інформації для підлітків; специфічний вид міжособистісних відносин, у процесі яких підлітки здобувають навички соціальної взаємодії, формуються вміння підпорядковуватися колективній дисципліні, виробляються комунікативні навички; специфічний вид емоційного контакту, в процесі якого здійснюється взаємодопомога, переживається почуття солідарності.

Для підлітка характерними є дві важливі протилежні потреби: потреба побути наодинці, потреба територіальної автономії (приватизація); потреба належності до групи, бути в компанії, бути таким, як усі, афіліація [5, с. 81].

Будь-який шкільний клас диференціюється на групи, зокрема: існує соціальний поділ; складається особлива внутрішньошкільна і внутрішньокласна ієрархія, що ґрунтується на офіційному статусі учнів; відбувається диференціація авторитетів, статусів на підставі неофіційних цінностей, прийнятих в учнівському середовищі. Відповідно, у школярів формуються три різних види стосунків: зовнішні, ділові контакти; товариські відносини, які сприяють взаємообміну знаннями, вміннями, навичками; дружні зв'язки, які дають змогу вирішувати певні питання емоційно-особистісного характеру. На перше місце виходять товариські відносини. Взаємини з ровесниками ґрунтуються на нормах рівноправ'я. У групах підлітків встановлюються відносини лідерства, тому при організації дозвілля дітей підліткового віку дуже корисними є сюжетно-рольові ігри, ігри-проживання, навіть ігри-драми.

До закінчення підліткового віку з'являється потреба мати близького друга. Основна особливість підліткового віку – перебудова відносин з дорослим, яка пов'язана з появою почуття дорослості. Однією з основних потреб стає потреба у звільненні від контролю й опіки батьків, учителів, старших. Це період емансипації дитини від батьків. Емансипація може бути емоційною, поведінковою, нормативною. Батьківський приклад вже не сприймається абсолютно і некритично, як у дитинстві.

Серед причин розбіжностей у поглядах між батьками і підлітками найбільш важливими є: різниця в досвіді дорослих і підлітків; відсутність чітких станів переходу від дитячої залежності до дорослої незалежності та певних правил, які сприяють послабленню батьківської влади, що зумовлюється потребами підлітків у автономії.

Найкращі стосунків з батьками складаються, коли батьки дотримуються демократичного стилю виховання. Він характеризується тим, що батьки завжди пояснюють мотиви своїх вимог і обговорюють їх з підлітками; влада батьків використовується лише в міру необхідності; цінується як слухняність, так і незалежність; батьки встановлюють правила, але не вважають себе безгрішними; вони прислухаються до думки дитини, але не виходять лише з її бажання [2, с. 24].

Такі самі проблеми виникають у відносинах підлітків з учителями. У деяких школах через зовнішність підлітків виникає дуже багато конфліктних ситуацій з учителями. У підлітків з'являється усвідомлене бажання подібати протилежній статі, поводитися відповідно до власних вимог. Якщо вчитель робить зауваження підлітку з приводу його зовнішності в присутності дітей, то це призводить до конфліктної ситуації.

Ще одна проблема у спілкуванні з дорослим – це змістовий бар'єр. Він характеризується тим, що дитина ніби не чує, що говорить їй дорослий. Втрачається виховне значення слова.

Але бунт дитини знаходить і безліч інших форм вираження: дитина не бажає привчатися до чистоти; відмовляється їсти або, навпаки, виявляє непомірність у їжі; вона може бути агресивною і виявляти садистські нахили, а крім того, намагається заподіяти собі шкоду. Найчастіше цей бунт набуває форми так званого “італійського страйку” – дитина втрачає до всього інтерес, стає ледачою і пасивною – аж до гранично патологічних форм повільного самознищення. У гетерономному втручанні в процес розвитку дитини, а пізніше і дорослої людини, сховані найбільш глибокі корені психічної патології й, особливо, деструктивності.

Щоб запобігти утворенню змістового бар'єра, не варто багаторазово повторювати одні й ті самі вимоги, на які підліток не реагує. Необхідно, щоб вимога відповідала внутрішній позиції учня. Підлітки виконують усі вимоги вчителя, які роблять їх у своїх очах більш самостійними. Вчитель повинен перейти на новий стиль спілкування з підлітком, ставитись до нього як до дорослого, передати підлітку відповідальність за свої вчинки і надати свободу дій. Для цього важливо встановити дружні стосунки з підлітком, будувати спілкування на основі взаємної поваги.

Почуття дорослості стає центральним новоутворенням підліткового віку. Воно пов'язано з етичними нормами поведінки. З'являється моральний кодекс, який диктує підліткам стиль поведінки і відносин з ровесниками. Моральний розвиток набуває суттєвих змін саме в підлітковому віці. Інтелектуальні зміни дають змогу розвиватися власній ієрархії цінностей, яка починає впливати на поведінку підлітка. Розвиток ціннісних орієнтацій підлітка характеризується їх ускладненням, збільшенням лібералізації, зростанням особистісної незалежності. Ціннісні орієнтації починають формуватися в складну і стійку систему, яка визначає становлення активної життєвої позиції.

Підлітковий період – сензитивний для розвитку потреб, спрямованості особистості, оформлення ідеалів. Основні потреби підліткового віку: потреба у самовираженні; потреба вміти щось робити; потреба щось значити для інших; потреба рівноправного спілкування з дорослими; посилення статевої ідентифікації.

Підлітковий період – це період інтенсивного формування самооцінки, бурхливого розвитку самосвідомості як здатності спрямовувати свідомість на власні психічні процеси, включаючи і складний світ своїх переживань, потреби пізнати себе як особистість. На межі молодшого шкільного віку і підліткового відбувається криза самооцінки. Помічено різке зростання незадоволеності собою. Було встановлено, що в підлітковий період формується вміння оці-

нювати себе не тільки через вимоги авторитетних дорослих, а й через власні вимоги.

Функціонально самосвідомість складається з єдності самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе, саморегуляції. Через самопізнання підліток усвідомлює свою значущість. Узагальнені результати пізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе закріплюються підлітком унаслідок відповідної самооцінки. Уявлення про себе як Я-образ формуються на основі різних оцінок своєї особистості, тому загальна самооцінка складається з багатьох складових: оцінки своїх моральних якостей, здібностей і можливостей у різних видах діяльності, зовнішності, місця в колективі тощо. Основними характеристиками самооцінки є рівень адекватності, міра стійкості та значущості. За адекватної самооцінки підліток об'єктивно оцінює свої якості. Однак самооцінка може не відповідати реальним можливостям і об'єктивній оцінці підлітка, яку дають інші люди. У таких випадках мова йде про неадекватну самооцінку особистості, яка може бути завищеною або заниженою, тому що самооцінка різних сторін особистості може перебувати на різних рівнях адекватності.

Значущість кожної складової самооцінки особистості також неоднорідна. Вона пов'язана із певним видом діяльності, де підліток намагається самоствердитись. Невдачі викликають у підлітка переживання, примушують переглянути свої можливості, здібності, знизити рівень вибагливості або розпочати роботу із самовдосконалення.

На основі значущих самооцінок ґрунтується самоповага, що є узагальненою самооцінкою особистості, мірою сприйняття себе як цілісності. Самооцінка підлітка формується під впливом оточуючих: батьків, вчителів, товаришів, а також результатів власної діяльності. У підлітковому віці ставлення до себе формується на фоні підвищеної емоційності, ранимості, тривожності, суперечностей. Підліток ще не вміє правильно ставитись до себе, своїх здібностей, якостей особистості, як позитивних, так і негативних.

До кінця підліткового періоду самооцінка може стати важливим регулятором поведінки індивіда. Змінюється, порівняно з молодшим шкільним віком, значущість різних якостей особистості. У молодших підлітків ще зберігається орієнтація на якості, які виявляються в навчальній діяльності, але основним критерієм оцінювання себе та іншого стають морально-психологічні особливості особистості, що спостерігаються у взаєминах з іншими. Основним критерієм оцінювання себе стають морально-психологічні аспекти взаємовідносин. Зміст і характер уявлення про себе безпосередньо залежать від міри залученості школяра в різні види діяльності та від досвіду спілкування з ровесниками і дорослими.

Виділяють такі стадії розвитку самооцінки підлітка: стадія 10–11 років (підлітки підкреслюють свої недоліки, вони глибоко переживають невміння

оцінити себе, переважає критичне ставлення до себе); стадія 12–13 років (актуалізується потреба в самоповазі, загальному позитивному ставленні до себе як до особистості); стадія 14–15 років (виникає “оперативна самооцінка”, яка визначає ставлення підлітка до себе в теперішній час, підліток зіставляє свої властивості з нормами) [3, с. 114].

Стадії розвитку особистісної рефлексії:

I – предметом рефлексивного очікування виступають окремі вчинки дітей;

II – головним стає аналіз рис свого характеру і особливостей відносин з іншими людьми;

III – зростає критичне ставлення підлітків до себе [4, с. 7].

Для підліткового періоду характерний пошук ідентичності, що означає усвідомлення підлітком самого себе, безперервності в часі власної особистості та виникнення у зв’язку з цим відчуття, що інші також це визнають. Підліток вперше прагне пізнати власну індивідуальність, зрозуміти, яким він є і яким він хотів би бути.

Підліток – ще не цілком зріла особистість. Особистісна нестабільність виявляється в боротьбі протилежних рис, прагнень. Для підлітків характерні: реакція емансипації (тип поведінки, за допомогою якої підліток хоче вийти з-під опіки дорослих), реакція захоплення (захоплення в цей період дуже різноманітні: інтелектуально-естетичні; тілесно-мануальні; накопичення; азартні; лідерські), реакція групування з ровесниками (бажання належати до певної групи), реакція відмови (пасивно-оборонний тип реакції опозиції).

Отже, можна виділити чотири тактики виховання в родині й чотири типи сімейних відносин, які є передумовою і результатом їх виникнення: диктат, опіка, “невтручання” і співробітництво. Диктат у родині виявляється в систематичному “придушенні” батьками ініціативи і почуття власної гідності дітей. Зрозуміло, батьки можуть і повинні висувати вимоги до своєї дитини, виходячи з цілей виховання, норм моралі, конкретних ситуацій, у яких необхідно приймати педагогічно і морально виправдані рішення.

Однак ті батьки, які з усіх можливих видів впливу, віддають перевагу наказу і насильству, зіштовхуються з опором дитини, котра відповідає на натиск, примус, погрози лицемірством, обманом, спалахами брутальності, а іноді і відвертою ненавистю. Але навіть якщо опір виявляється зломленим, разом з ним відбувається злам багатьох якостей особистості: самостійності, почуття власної гідності, ініціативності, віри в себе і свої можливості. Отже, все це – гарантія невдалого формування особистості.

Опіка в родині – це система відносин, при якій батьки, забезпечуючи своєю працею задоволення всіх потреб дитини, захищають її від будь-яких турбот, зусиль і труднощів, приймаючи їх на себе. Питання про активне формування особистості відходить на другий план. Батьки, по суті, блокують процес

серйозної підготовки їхніх дітей до реальності за порогом рідного будинку. Така надмірна турбота про дитину, надмірний контроль за всім її життям, заснований на тісному емоційному контакті, називається гіперопікою. Вона призводить до пасивності, несамостійності, труднощів у спілкуванні. Існує також протилежне поняття – гіпоопіка, що передбачає сполучення байдужного ставлення батьків до власної дитини з повною відсутністю контролю. Діти можуть робити все, що їм заманеться. В результаті, стаючи досить дорослими, вони стають егоїстичними, цинічними людьми, не в змозі нікого поважати, самі не заслуговують на повагу, але при цьому, як і раніше, вимагають задоволення всіх своїх потреб.

Система міжособистісних відносин у родині, яка будується на визнанні можливості і навіть доцільності незалежного існування дорослих від дітей, може породжуватися тактикою “невтручання”. При цьому передбачається, що можуть співіснувати два світи: дорослі і діти, і ні тим, ні іншим не слід переходити намічену таким чином межу. Найчастіше в основі цього типу взаємин лежить пасивність батьків як вихователів.

Співробітництво як тип відносин у родині передбачає опосередкованість міжособистісних відносин у родині загальними цілями і завданнями спільної діяльності, її організацією і високими моральними цінностями. Саме в цій ситуації переборюється егоїстичний індивідуалізм дитини. Родина, де головним типом відносин є співробітництво, набуває особливих рис, стає групою високого рівня розвитку – колективом.

Демократичний стиль сімейних відносин є найоптимальнішим для виховання. Демократичні батьки цінують у поведінці підлітка і самостійність, і дисципліну. Вони самі надають йому право бути самостійним у якихось моментах його життя; не обмежуючи прав, одночасно вимагають виконання обов’язків; вони поважають його думку і радяться з ним. Контроль, заснований на теплих почуттях і розумній турботі, зазвичай практично не дратує підлітка; він часто прислухається до пояснень, чому не варто робити одного і слід зробити інше. Формування дорослості за таких обставин відбувається без особливих переживань і конфліктів.

Висновки. Отже, з вищезазначеного видно, що виховання дитини перш за все залежить від її батьків. Охарактеризовано зміст відносин батьків і дитини, особливості дитячої емансипації (емоційної, поведінкової, нормативної) у підлітковому віці, яка визначається двома групами потреб: потреба територіальної автономії (приватизація); потреба належності до групи, бути в компанії (афіліація). Конкретизовано демократичний стиль відносин між батьками і дитиною в сім’ї, який сприяє успішній соціалізації у підлітковому віці.

Подальшої розробки потребують питання діагностування рівня дитячої емансипації, формування методичного інструментарію педагогічної просвіти батьків щодо розвитку дитячої самооцінки.

Література

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология / Г.С. Абрамова. – М. : Академический проект, 2001. – 325 с.
2. Азаров Ю.А. Семейная педагогика / Ю.А. Азаров. – М. : Политиздат, 1985. – 132 с.
3. Гранкин А.Ю. Родительская педагогика В.А. Сухомлинского / А.Ю. Гранкин. – Пятигорск : Высшая школа, 2002. – 152 с.
4. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание : учебник для студентов вузов / Т.А. Куликова. – М. : Академия, 1999. – 232 с.
5. Маленкова Л.И. Педагоги, родители и дети / Л.И. Маленкова. – М. : Владос, 1999. – 197 с.

ДОРОШ Г.О., ТКАЧУК Г.О.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЗАСОБАМИ ЛІТЕРАТУРИ

Останнє десятиріччя характеризується бурхливим розвитком педагогічної науки, спрямованої на оновлення змісту й методів національної освіти в Україні.

Відбудова національної школи – складова розбудови державності, неможлива без учительських кадрів, які б несли духовність свого народу, його педагогічну мудрість. Весь хід перебудови залежить від того, які нові ідеї проголошує вчитель. Тому однією з проблем підготовки майбутніх учителів є формування національної самосвідомості.

Мета статті – розглянути процес формування національної самосвідомості майбутніх учителів засобами літератури.

Характерною ознакою реформування ВНЗ є вдосконалення національного виховання особистості, розвиток її духовності, пропаганда високої національної культури. Вища школа покликана формувати такі педагогічні кадри, які мають забезпечити докорінне оновлення сучасних загальноосвітніх закладів на засадах широкого використання національних цінностей, традицій, звичаїв. Проблема творчого відродження українського національного виховання стала об'єктом дослідження багатьох науковців.

Так, протягом всієї історії до цього питання зверталися А.М. Алексюк, П.П. Кононенко, А.Г. Погрібний, М.Г. Стельмахович, О.І. Вищневський, В.І. Каюков, Д.О. Тхоржевський, Н.О. Медвідь та ін.

Ядром національного виховання, безперечно, виступають загальнолюдські духовно-моральні цінності, що відображені у знаннях про світову й національну, духовну й матеріальну культуру людей.

І хоча категорії “загальнолюдське” і “національне” є взаємопроникаючими явищами, виховання має бути пройняте національним духом з позицій